

درس نگارش

از بود تا نمود

سیدعلی اصغر طباطبایی نیا

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی و دبیر ادبیات

دبیرستان‌های مهریز و یزد

چکیده

اصلی‌ترین رویکرد در تدریس انشا، تقویت مهارت‌های نگارشی و ایده‌پردازی است؛ نه محفوظات لغوی و دستور زبان. آنچه در این مقاله بیان شده، راهکارهایی است که دانش‌آموزان را یاری می‌دهد تا با ورود به حوزه‌ی ناشناخته‌ها و با رویکردی مسئله‌محور - نه موضوع‌محور - فرصت تصرف در اطلاعات را پیدا کنند و چهار مهارت بیانی و دریافتی (شنیدن، گفتن، خواندن و نوشتن) را در مسیر بیان افکار و احساسات خویش به کار گیرند.

کلیدواژه‌ها: انشا، راهکار، خلاقیت، روش‌ها و ایده‌ها

مقدمه

در کشور ما شاید کم‌توجهی و بی‌مهری به هیچ درسی به اندازه‌ی درس انشا دردآور، نگران‌کننده و همراه با تبعات شدید نبوده است. به حاشیه راندن و کم‌اهمیت جلوه دادن این درس در عمل به تنزل سطح مهارت نگارشی دانش‌آموزان و دامنه‌دار شدن این امر تا سطوح بالاتر علمی و دانشگاهی و حتی زندگی روزمره‌ی آنها کشیده است. در بهترین حالت، درس انشا به نوشتن یک متن تخیلی ادبی و هنری تنزل می‌یافت و در زندگی واقعی دانش‌آموز به نگارش متون کلیشه‌ای و قالبی برای مکاتبات اداری محدود می‌شد.

از آنجا که زبان از عوامل اصلی وحدت ملی و اقتدار کشور محسوب می‌شود، حمایت از درس مظلوم انشا نیز در واقع حمایت از زبان ملی و تحکیم و تکریم آن است. مظلومیت این درس، ریشه در تعریف نشدن اصول و ضوابط آن دارد. توجه بنیادین و اصولی و نگرش جدی به درس انشا از دبستان تا دبیرستان در همه‌ی مراحل و همه‌ی دوره‌های تحصیلی نیازی غیرقابل انکار، شایسته و بایسته است. از دیرباز بین املا و انشا پیوند و مناسبت برقرار بوده است. انشا بعد خلاقه و آفرینشی زبان است و برعکس، املا همان تقریر است و بیان کردن بدون آفرینش. انشا در لغت به معنی آفریدن و ایجاد است. زمانی که این خلاقیت برعکس املا، آزاد و رها و گسسته عنان شد، ذهن دانش‌آموز در مسیر خلاقیت گام برمی‌دارد و می‌تواند بستر مناسبی برای دروس دیگر هم به‌شمار آید.

در ادامه، راهکارهایی برای مفیدسازی درس انشا و کارایی هر چه بیشتر آن ارائه می‌شود.

این موارد و پیشنهادها حاصل سالیان دراز تحصیل و تدریس‌اند و اغلب به‌طور عملی و از نزدیک آزمون شده‌اند.

۱. باید مسیر خلاقیت را برای دانش‌آموزان هموار کنیم تا در این زمینه به مرحله‌ای برسند که تفکر انتقادی در

آن‌ها تقویت شود. انگیزه و شوق نوشتن و برخورد با مسئله و پذیرش مواجهه با هر نوع مشکل را داشته باشند و ضمن خودباوری، انضباط و پشتکار را به همراه مطالعه در خود تقویت کنند. از خلاقیت تعاریف متعددی ارائه نموده‌اند؛ نظیر «ترکیب مجدد عقاید، اندیشه‌ها، احکام، تصورات و انگاره‌هایی که قبلاً برای فرد شناخته شده است اما به شیوه‌ای جدید و متفاوت با قبل» (خوش‌نویس، ۱۳۷۸: ۸). از این دیدگاه، تفکرات واگرا همیشه ابزار فعال شدن انگیزه‌های درونی است؛ برعکس تفکر هم‌گرا که محدود و کانالیزه است. مفهوم سازی، تصویرپردازی، ایجاد حساسیت به مسائل، پرداختن به خلأ موجود در موضوع، پردازش فرایندهای ذهنی مناسب با راهکار و نتیجه و ... در خلاقیت رخ می‌نماید. تفکر خلاق نشانه‌ی بالاترین سطح سلامت عاطفی و حاکی از ابزار وجود افراد سالم در جریان مسیر خودشکوفایی و تکامل نفس خویش است. عوامل بسیاری در خلاقیت و پرورش آن مؤثرند؛ نظیر: انگیزش‌های شخصی و فردی، اعتمادبه‌نفس، اعتقاد به اساس کار و عوامل محیطی نظیر مدرسه و معلم و هم‌کلاسی‌ها.

۲. نباید درس انشا را صرفاً به مباحث تخیلی، احساسی و عاطفی منحصر دانست و آرایه‌های ادبی را به عنوان ملاک و

دست‌مایه به‌طور گسترده به کار گرفت. باید جایی برای واقعیت‌های ملموس و مسائل روزمره و جاری زندگی در متون انشا در نظر گرفت تا بتواند سهم خود را در خلاقیت به روز شده دانش‌آموزان ایفا کند.

۳. تشویق دانش‌آموزان به مطالعه کتاب‌های غیردرسی در سطح گسترده برای میدان دادن به خلاقیت و گستره تخیل و سطح واژگان و ... همیشه از راهکارهای مؤثر و مناسب بوده است.

۴. باید زمان مشخصی برای تحلیل شاهکارهای ادبی ایران و جهان به صورت ساده و متناسب با فهم دانش‌آموزان در نظر گرفت تا آن‌ها با ملاک‌ها و معیارهای امتیازدهی و طبقه‌بندی این آثار آشنا شوند و این معیارها را در انشاهای خود لحاظ کنند. معرفی شاهکارهای معاصر به دانش‌آموزان مانند آثار جلال‌آل احمد، محمود دولت‌آبادی، و هوشنگ گلشیری سمت و سوی مفیدی به فعالیت آنان می‌دهد. ضمن اینکه مطالعه آثار کلاسیک، مانند گلستان و کلیله و دمنه همگام با آثار معاصر، ذهن دانش‌آموزان را از افراط و تفریط، به سوی اعتدال رهنمون می‌شود و نگرشی جامع و کامل به آنان عرضه می‌کند. در این خصوص، بهتر است از متون برجسته و دارای بار ارزشی و متناسب با ذوق و فهم دانش‌آموزان برای این کار استفاده شود؛ مانند آثار جمال‌زاده و رسول پرویزی. این آثار می‌توانند در حکم الگویی برای هدایت در مسیر اندیشیدن و چراغی فرا روی آنان باشند.

۵. دعوت از نویسندگان و شاعران معاصر در مدارس و آشنایی بیشتر با آن‌ها نه تنها توهم ماورایی و دست‌نیافتنی بودن آن‌ها را می‌زداید بلکه به دغدغه‌های ذهنی دانش‌آموزان پاسخ می‌دهد.

۶. لازم است متفاوت اندیشیدن به عنوان یک امتیاز به دانش‌آموزان معرفی شود. به آن‌ها یاد دهیم که ضمن حفظ معیارهای نگارشی از نگارش متون کلیشه‌ای، پیش پا افتاده و کوچه بازاری بپرهیزند و تواندیشی را جایگزین کهنه‌گرایی کنند. متن خلاق، هدفمند، متعالی و ارزشمند را بشناسند و علاوه بر جنبه علمی و ارزشی، تازگی،

شادابی و روزآمدی را هم مدنظر داشته باشند.

۷. حمایت همه‌جانبه و گسترده ارگان‌ها و نهادهای ذی‌ربط به خصوص صدا و سیما و رسانه‌ها از بایسته‌های دستوری و نگارشی و برخورد آن‌ها با غلط‌های نگارشی رایج در جامعه در تثبیت جایگاه و پایگاه این درس نقش زیادی دارد.

۸. لازم است از نفوذ افکار و اندیشه‌های خموده، متحجر و افراد جاهل و ناآگاه به عرصه تصمیم‌گیری‌های کلان آموزشی جلوگیری شود؛ زیرا این افکار نه تنها

اگر کتب درسی را اصلی‌ترین منبع و مرجع دانش‌آموزان بدانیم، در بعضی از موارد به دلیل اعمال سلیق شخصی و ... سمت و سوی نگارش و ارائه مطالب و گزینش آثار هنرمندان به افراط و تفریط کشیده شده است

ناکارآمدند بلکه خلاقیت دانش‌آموزان را از بین می‌برند.

۹. برداشتن موانع خلاقیت از مهم‌ترین گام‌های اولیه برای رسیدن به شکوفایی انشا در مدارس است. اگر کتب درسی را اصلی‌ترین منبع و مرجع دانش‌آموزان بدانیم، در بعضی از موارد به دلیل اعمال سلیق شخصی و ... سمت و سوی نگارش و ارائه مطالب و گزینش آثار هنرمندان به افراط و تفریط کشیده است که در بسیاری از موارد نه تنها نتیجه مثبتی نداشته بلکه به پژمردگی اندیشه و ضعف آفرینش ادبی و انحراف انجامیده است.

۱۰. حجم بیشتر شعر نسبت به نثر در متون ادبی از عوامل بازماندن دانش‌آموزان از درک ادبی صحیح است. با احترام به

شعر، باید اذعان کرد که هرگز نمی‌توان با اتکای غیرمنطقی به این پشتوانه ارزشمند، انتظار داشت که از میان نسل امروز نثرنویسانی سخنه و سنجیده‌گویانی پخته سربرآورند. دانش‌آموز باید با واقع‌نگری، برای جامعه خود بنویسد و نگرش و اندیشه خود را در نوشته‌اش دخالت دهد.

۱۱. اگر کتب درسی دیگر چون عربی، روان‌شناسی، فلسفه، جامعه‌شناسی، و علوم اجتماعی نیز با دیدگاه فوق‌تناسب و خویشاوندی مفهومی بیشتری داشته باشند، وضع بهتر می‌شود. در واقع، اگر همه دروس از نظر ادبیت هم‌مسیر و در رابطه‌ای طولی باشند، کمک بسیاری به بعد خلاقه و ادبی دانش‌آموز می‌کنند.

۱۲. در سالیان اخیر، کم شدن حجم متون ادبی در دروس ادبیات مانعی بزرگ بر سر راه دبیران برای روشن کردن زیبایی‌های بلاغی و ادبی ایجاد می‌کند.

۱۳. کنار گذاشته شدن عنوان درس انشا از برنامه کلاسی مدارس مقدمه اجحاف به این درس بود و زمینه را برای بی‌توجهی و کم‌همتی مسئولان امر فراهم آورد. در گذشته انشا و نگارش عنوانی کامل بود که هم در حوزه خلاقیت و هم سنجیده‌نویسی به دانش‌آموز کمک می‌کرد. اکنون به سبب فقدان برنامه مناسب است که فقط در چند خودآزمایی معدود یا چند درس محدود به انشا پرداخته می‌شود.

۱۴. با وجود ویرایش‌های متعدد و چندین باره، متون ادبی باز هم اشکالات ویرایشی و نگارشی بسیاری دارند و این امر نیز به مهجوریت و مظلومیت این درس افزوده است. با وجود بی‌توجهی‌هایی که به ویرایش و اصلاح کتب درسی می‌شود، چگونه می‌توانیم از دانش‌آموز انتظار پیراسته نوشتن داشته باشیم؟

۱۵. با توجه به گسترش ارتباطات امروزی و حجم وسیع وسایل ارتباط جمعی و مانند آن، بازنگری، اصلاح و روزآمد کردن متون و اندیشه‌ها باید در فاصله‌های زمانی بسیار کمتری صورت گیرد تا دانش‌آموزان بیشتر با شرایط جامعه و روح اندیشه حاکم بر محیط خود آشنا شوند.

۱۶. بازنگری در موضوعات انشا از موارد

ایجاد رغبت و انگیزه در دانش‌آموزان است. چنانچه موضوعات با تکمیل داستان نیمه‌تمام یا تغییر پایان داستان‌های معروف یا عناوینی مانند موارد زیر شروع شود، انگیزه دانش‌آموزان بیشتر می‌شود و آنان خود را در فرایند خلق اثر ادبی شریک می‌دانند. مواردی چون: به نظر شما چرا...؟ - پیشنهاد شما درباره... چیست؟ - اگر پدر شما رئیس‌جمهور باشد، چه اقدامی را به او پیشنهاد می‌کنید تا اعتدال را در همه شئون زندگی ایرانی رعایت کند؟ - اگر شما مسئول... بودید چه می‌کردید؟ - نظر شما درباره... چیست؟

۱۷. ترس از نوشتن و به دست گرفتن قلم، ترسی نهادینه در بسیاری از دانش‌آموزان است. فراوان مشاهده می‌شود که حتی دبیران و فارغ‌التحصیلان رشته ادبیات هم در نگارش یک نامه ساده یا درخواست وام، استخدام، انتقال، استشهاده‌نامه و... با مشکل روبه‌رو هستند. در این مورد، تشویق کردن دانش‌آموز به نگارش به هر شکلی نه تنها این ترس را مهار و خاموش می‌کند، بلکه شهامت پذیرش خطر و مواجهه با آن را به او می‌آموزد و او را به این باور می‌رساند که «متکلم را تا کسی عیب نگیرد، سخنش صلاح نپذیرد» (سعدی، ۱۳۷۳: ۱۷۵) یا بنا به گفته صاحب «قابوس‌نامه» در هزار سال پیش: «بسیار نداشتن نیز عادت کنی تا ماهرتر باشی بر نوشتن.» (عنصرالمعالی، ۱۳۶۸: ۲۵۲). شناساندن استعداد ادبی باید با بیدار کردن و تقویت اعتمادبه‌نفس و خودباوری همراه باشد و از راه ارج نهادن به توانایی فرد مسیر تحقق و تجسم ادبیت هموار شود. از روش‌های از بین بردن ترس دانش‌آموز یکی این است که انشا را به صورت یک عادت روزمره و معمولی درآوریم؛ از شرح خاطرات یا زندگی‌نامه نویسی و یادداشت‌برداری روزانه و کلمات تلفیقی و پراکنده کمک بگیریم و از طرح موضوعات انتزاعی و خارج از حوزه تحلیل و توان آن‌ها بپرهیزیم. انتخاب موضوع آزاد، ارائه طرح نگارش در مورد موضوع به دانش‌آموزان، معرفی کاریکاتور یا کاریکلماتور و برداشت آزاد از آن، ارائه موضوعات نیمه‌تمام (مانند:

آزادگی یعنی...)، گروه‌بندی دانش‌آموزان برای تهیه روزنامه دیواری یا نشریه داخلی مدرسه، تشکیل گروه‌های تئاتر برای اجرای نمایش‌های چنددقیقه‌ای و نیز تشویق و اهدای لوح تقدیر توسط مدیر در صحنه و مانده آن می‌تواند در این زمینه کارا باشد. «می‌توانیم از دانش‌آموزان بخواهیم در مورد تصویر یک یا چند جمله ساده بگویند. سپس با افزایش تعداد جمله‌ها، آن‌ها را به هم ربط داده، از آن طریق موضوعی را بیان دارد»

از آنجا که انشا در وهله اول اندیشه محوری و نگرش همه‌جانبه و متمرکز را به دانش‌آموزان یاد می‌دهد، تقویت آن در حقیقت تقویت این مهارت در دروس دیگر و ارتقای کیفی آن‌ها نیز هست

(آخسینی، ۱۳۶۱: ۱۵۰).

۱۸. به دانش‌آموز در حیطه‌های مختلف نگارش تکلیف داده شود تا در همه جنبه‌ها و زوایا مهارت یابد و از تک‌بعدی نجات پیدا کند: در قالب‌های مختلف زندگی‌نامه، سفرنامه، گزارش، حسب حال، قطعه ادبی و مانند آن و در زمینه متون توصیفی، علمی، پژوهشی، تخیلی، نامه‌نگاری اداری، دوستانه، پیام‌های مختلف تبریک، تسلیت و ...

۱۹. در زمینه نمره دادن به دانش‌آموز، باید شاخص‌های تعریف شده‌ای را لحاظ کرد تا با توجه به آن‌ها سطح ارزشی انشا سنجیده و ارزش‌گذاری شود، شاخص‌هایی چون رعایت علائم نگارشی، ویرایش‌های سه‌گانه تخصصی، زبانی و فنی، خط خوش، پرهیز از کلیشه‌نویسی و قالب‌های متداول،

رعایت اصل رسایی نوشته، ارجاعات دقیق، فیش‌برداری و گزینش درست داده‌ها، خودداری از تکرار یا حذف بی‌مورد، آغاز و پایان مناسب، پرهیز از تقلید و کلیشه‌ای نوشتن، حفظ سیر منطقی، پرداختن به تمام جنبه‌های گوناگون یک موضوع، پیوستگی منطقی مطالب، نگرش علمی و مستدل، اصلاح کاستی‌ها و نداشتن قلم‌خوردگی، خلاصه‌نویسی و ایجاز، و سیر منطقی استدلال. در نمره‌گذاری انشا سه روش وجود دارد:

الف: روش کلی (global) که معلم براساس برداشت کلی خود نمره‌ای به دانش‌آموز می‌دهد. «تنها به‌صورت یک معیار کلی به انشا نگریسته می‌شود و به هیچ عامل واحدی امتیاز خاص داده نمی‌شود بلکه درباره کل پاسخ یک‌باره قضاوت می‌شود» (سیف، ۱۳۷۱: ۷۲).

ب: در روش تحلیلی (analytical) نکات اساسی و ملاک‌های موردنظر مشخص می‌شود و سپس به این شاخص‌ها نمره تعلق می‌گیرد؛ نظیر حاشیه‌گذاری، خط خوش، ساده‌نویسی و رعایت نکات فنی. در این روش که موجب افزایش ثبات و پایایی نمرات انشا می‌شود، عواملی چون قدرت بیان، ساختمان منطقی پاسخ و ذکر دلایل امتیازهای جداگانه‌ای دریافت می‌کنند (سیف، ۱۳۷۶: ۱۵۸).

برعکس روش اول که دانش‌آموز تصویر روشن و واضحی از کار خود دریافت نمی‌کند، در این روش دلایل توجیهی برای نمره‌گذاری در اختیار دانش‌آموز قرار می‌گیرد، که راهنمای او برای پیشرفت در این درس است.

ج: روش دیگر ترکیبی از دو روش فوق است. نمره‌گذاری کلی اولیه، احساس کلی نسبت به کیفیت کار ایجاد می‌کند. در روش تحلیلی، دقت نظر و نمره‌گذاری براساس شاخص‌ها، دانش‌آموز را با ظرافت‌ها و جزئیات انشایش آشنا می‌کند. این روش تلفیقی را بهترین شیوه نمره‌گذاری نامیده‌اند (همان، ۱۵۹). در کنار این روش‌ها می‌توانیم از دانش‌آموزان بخواهیم در زمینه‌های مختلف نقد به یکدیگر امتیاز دهند تا هم ملاک‌های نقد

با مجله‌های رشد آشنا شوید

مجله‌های دانش‌آموزی

به صورت ماهنامه و نه شماره در سال تحصیلی منتشر می‌شود:

- رشد کورک** برای دانش‌آموزان پیش‌دبستانی و پایه اول دوره آموزش ابتدایی
- رشد نوآموز** برای دانش‌آموزان پایه‌های دوم و سوم دوره آموزش ابتدایی
- رشد دانش‌آموز** برای دانش‌آموزان پایه‌های چهارم، پنجم و ششم دوره آموزش ابتدایی

مجله‌های دانش‌آموزی

به صورت ماهنامه و هشت شماره در سال تحصیلی منتشر می‌شود:

- رشد نوجوان** برای دانش‌آموزان دوره آموزش متوسطه اول
- رشد بهانه** برای دانش‌آموزان دوره آموزش متوسطه اول
- رشد جوان** برای دانش‌آموزان دوره آموزش متوسطه دوم

مجله‌های بزرگسال عمومی

(به صورت ماهنامه و هشت شماره در هر سال تحصیلی منتشر می‌شود):

- رشد آموزش ابتدایی ♦ رشد تکنولوژی آموزشی
- رشد مدرسه فردا ♦ رشد معلم

مجله‌های بزرگسال تخصصی:

به صورت فصلنامه و سه شماره در سال تحصیلی منتشر می‌شود:

- رشد آموزش قرآن و معارف اسلامی ♦ رشد آموزش زبان و ادب فارسی
- رشد آموزش هنر ♦ رشد آموزش مشاور مدرسه ♦ رشد آموزش تربیت‌بدنی
- رشد آموزش علوم اجتماعی ♦ رشد آموزش تاریخ ♦ رشد آموزش جغرافیا
- رشد آموزش زبان‌های خارجی ♦ رشد آموزش ریاضی ♦ رشد آموزش فیزیک
- رشد آموزش شیمی ♦ رشد آموزش زیست‌شناسی ♦ رشد مدیریت مدرسه
- رشد آموزش فنی و حرفه‌ای و کاردانش ♦ رشد آموزش پیش‌دبستانی
- رشد برهان متوسطه دوم

مجله‌های رشد عمومی و تخصصی، برای معلمان، مدیران، مربیان، مشاوران و کارکنان اجرایی مدارس، دانش‌جویان دانشگاه فرهنگیان و کارشناسان گروه‌های آموزشی و... تهیه و منتشر می‌شود.

♦ نشانی: تهران، خیابان ایرانشهر شمالی، ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش، پلاک ۲۶۶.

♦ تلفن و نمابر: ۰۲۱ - ۸۸۳۰۱۴۷۸

♦ وبگاه: www.roshdmag.ir

را بیاموزند و هم آن‌ها را در نگارش خود به‌کار گیرند.

البته لازم است در این مورد فهرست امتیازدهی قبلاً تهیه شود و دانش‌آموز نیز با اطلاع از آن از نتیجه کار خودآگاه شود. اعتبار نمره‌گذاری را می‌توان با ارائه انشا به چند معلم به‌صورت جداگانه بررسی کرد.

۲۰. در درس انشا نباید از دانش‌آموزان توقع داشته باشیم که صرفاً متنی ادبی و پر از آرایه ارائه کنند؛ زیرا «انشا پیش از آنکه عرصه تجلی خیال و تخیل باشد، میدان ظهور تفکر و تعقل است» (حسینی، ۱۳۷۶: ۹). ضمناً باید متذکر شد که آرایه‌پردازی منطقی، در متون تخیلی و ادبی کاربرد دارد نه در منابع علمی، اداری و... تأکید کنیم که خلاقیت صرفاً آرایه‌پردازی گسترده نیست بلکه «مراد از خلاقیت این است که جملات از نظر نظم و واژگان و انتقال معنی، نوین و بی‌سابقه باشند» (شمیسا، ۱۳۷۲: ۱۵).

۲۱. از آنجا که انشا در وهله اول اندیشه‌محوری و نگرش همه‌جانبه و متمرکز را به دانش‌آموزان یاد می‌دهد، تقویت آن در حقیقت تقویت این مهارت در دروس دیگر و ارتقای کیفی آن‌ها نیز هست.

۲۲. زمان تدریس درس انشا و نگارش در کتب زبان فارسی و دبیرستان به‌طور متوسط در هر ماه یک جلسه نود دقیقه‌ای است. چگونه می‌توان در این فرصت کوتاه خلاقیت دانش‌آموز را شکوفا کرد؟ آیا در این زمان کوتاه اصولاً می‌توان الفبای شکفتگی ذهن و پرورش موضوع را به او تفهیم کرد؟ در حالی که «باید آن قدر نوشت و نوشت و خط زد و اصلاح کرد و تمرین کرد و دور انداخت... که قدرت قلمی افزایش یابد و نوشتن برای انسان ساده و روان گردد» (محدثی، ۱۳۷۵: ۱۰۲).

۲۳. لازم است کلاس‌های کارآموزی انشا هر چند سال یک بار از سوی معاونت برنامه‌ریزی و آموزش نیروی انسانی وزارت آموزش و پرورش، طراحی شود و جدیدترین روش‌های تدریس و ارزشیابی این درس در اختیار دبیران قرار گیرد.

منابع

۱. آحسینی، علی. (۱۳۶۹). زبان و مهارت‌های زبانی. استان قدس رضوی.
۲. حسینی، سیدابوالقاسم. (۱۳۷۶). بر ساحل سخن و قم: انتشارات معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی.
۳. خوشنویس، الهه. (۱۳۷۸). تأثیر عوامل حمایت‌ساختی خانواده بر رشد خلاقیت فرزند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
۴. سعدی، گلستان. (۱۳۷۳). به تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ سوم، تهران: انتشارات خوارزمی.
۵. سیف، علی‌اکبر. (۱۳۷۱). اندازه‌گیری و سنجش در علوم تربیتی. تهران: انتشارات دانشگاه پیام‌نور.
۶. ———. (۱۳۷۶). روش‌های اندازه‌گیری و ارزشیابی آموزشی، تهران: نشر دوران.
۷. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۲). معانی و بیان. چاپ سوم. تهران: انتشارات دانشگاه پیام‌نور.
۸. عنصرالمعالی کیکاووس. (۱۳۶۸). گزیده قابوسنامه، به تصحیح غلامحسین یوسفی. چاپ سوم، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۹. محدثی، جواد. (۱۳۷۵). روش‌ها. چاپ چهارم، قم: نشر معروف.